

ધોરણ - 9

સામાજિક વિજ્ઞાન

પાઠ - 1

ભારતમાં બ્રિટિશ સત્તાનો ઉદય

સ્વાધ્યાય

પ્રશ્ન : 1 નીચેના પ્રશ્નોના ટ્રંકમાં જવાબ લખો :

(1) યુરોપિયન પ્રજાને ભારત આવવાનો જળમાર્ગ શોધવાની ફરજ પડી. આ વિધાન સમજવો.

ઉત્તર : પ્રાચીન કાળથી પશ્ચિમના દેશો અને ભારત વચ્ચે મોટા પાયા પર વેપારધંધો ચાલતો હતો. એ સમયે યુરોપનાં બજારોમાં ભારતનાં મરી-મસાલા, તેજાના, મલમલ, રેશમી કાપડ, ગળી તેમજ અન્ય કીમતી ચીજવસ્તુઓની ભારે માંગ રહેતી. પશ્ચિમ અને પૂર્વના દેશો વચ્ચેનો વેપાર ઈરાની અખાત અને રાતા સમુદ્રના જળમાર્ગે તેમજ મધ્ય એશિયાના જમીનમાર્ગે ચાલતો.

આ માર્ગમાં તુક્સ્તાનમાં આવેલું કોન્સેન્ટિનોપલ વેપારનું મુખ્ય મથક હતું. ઈ. સ. 1453માં તુક મુસ્લિમોએ કોન્સેન્ટિનોપલ જીતી લીધું. પરિણામે યુરોપના દેશો અને ભારત વચ્ચેના વેપારનો માર્ગ બંધ થયો. યુરોપિયન પ્રજાને ભારતના મરી-મસાલા વગર ચાલે તેમ ન હતું. તેથી તેમને ભારત આવવાનો નવો જળમાર્ગ શોધવાની ફરજ પડી.

(2) ડેલહાઉસીએ કયાં કયાં સુધારાવાઈ કાર્યો કર્યા ?

ઉત્તર : ડેલહાઉસીનાં સુધારાવાઈ કાર્યો નીચે મુજબ હતાં :

- ✓ ડેલહાઉસીએ ભારતમાં રેલવેની શરૂઆત કરી. તેના સમયમાં ઈ. સ. 1853માં ભારતમાં મુંબઈથી થાણા સુધીનો પ્રથમ રેલમાર્ગ શરૂ થયો.
- ✓ તેણે ભારતમાં આધુનિક ટપાલ પદ્ધતિ શરૂ કરી. તેના સમયમાં ઇંગ્લેન્ડ અને ભારત વચ્ચે તારવ્યવહાર શરૂ થયો.
- ✓ તેણે ભારતમાં અંગ્રેજ કેળવરીની વ્યવસ્થા કરી.
- ✓ તેણે બાળલઘ્ન પર પ્રતિબંધ મૂકતો અને વિધવા-પુનર્લંઘને છૂટ આપતો કાયદો પસાર કર્યો.

- ✓ તણે જાહેર બાંધકામ ખાતાની શરૂઆત કરી.
- ✓ તણે કંપની સરકારના વહીવટમાં પણ ઘણા સુધારા કર્યા.
- ✓ ડેલહાઉસીએ કરેલા ઉપર્યુક્ત સધારાઓ પરથી એમ કહી શકાય કે,
ડેલહાઉસી સામ્રાજ્યવાદી હોવા છતાં સુધારાવાદી હતો.

(3) વેલેસ્લીની સહાયકારી યોજનાની મુખ્ય શરતો કઈ કઈ હતી ?

ઉત્તર : ભારતમાં અંગ્રેજ કંપનીને સર્વોપરી બનાવવા અને અંગ્રેજ કંપનીની પ્રતિષ્ઠા પુનઃસ્થાપિત કરવા ગવર્નર જનરલ વેલેસ્લીએ સહાયકારી યોજના અમલમાં મૂકી. આ યોજનાની મુખ્ય શરતો નીચે મુજબ હતી :

(1) આ યોજના સ્વીકારનાર રાજને અંગ્રેજ સરકારનું તાલીમ પામેલું અંગ્રેજ સૈન્ય આપશે, જે આંતરિક અને બાહ્ય આકમણથી રાજ્યનું રક્ષણ કરશે. (2) તેના બદલામાં રાજી લશ્કરી ખર્ચ આપશે અથવા ખર્ચ પેટે પોતાની તેટલી ઉપજનો પ્રદેશ અંગ્રેજોને આપવો. (3) તે રાજી અંગ્રેજ સરકારની મંજૂરી વિના કોઈ રાજ્ય સાથે યુદ્ધ કે સંઘિ કરશે નહિ. (4) તેણે સહાયકારી યોજનાના અમલ માટે રાજ્યદરબારમાં એક અંગ્રેજ પ્રતિનિધિ (રેસિડન્ટ) રાખવો પડશે. (5) તે અંગ્રેજો સિવાય બીજા કોઈ પરદેશીઓને નોકરીમાં રાખશે નહીં.

(4) ડેલહાઉસીએ ખાલસાનીતિ અંતર્ગત કયાં કયાં રાજ્યો ખાલસા કર્યા?

ઉત્તર : ગવર્નર જનરલ ડેલહાઉસીએ ખાલસાનીતિ અંતર્ગત નીચેનાં રાજ્યો ખાલસા કર્યા :

- તણે શીખોને હરાવી પંજાਬ ખાલસા કર્યું.
- તણે મ્યાનમાર (બર્મા)ના રાજાને હરાવી રંગૂન સહિતનો પેગુ પ્રાંત ખાલસા કર્યો.
- તણે સાતારા, જેતપુર, સંબલપુર, ઉદેપુર (મધ્ય પ્રદેશ), ઝાંસી, બધાત, નાગપુર વગેરેના રાજાઓનું અપુત્ર અવસાન થતાં તેમનો દટક પુત્ર લેવાનો હક નામંજૂર કરી તેમનાં રાજ્યો ખાલસા કર્યા.

- રાજ્યમાં ગેરવહીવટ ચાલે છે એવા બહાના હેઠળ તેણે અવધના નવાબને પદભૂષ કરી તેનું રાજ્ય ખાલસા કર્યું.
- નિઝામ સહાયકારી યોજનાનું દેવું ભરવામાં નિષ્ફળ ગયો, તેથી ડેલહાઉસીએ તેના રાજ્યનો સમૃદ્ધ વરાડ પ્રાંત દેવા પેટે ખાલસા કર્યો.
- નામમાત્રની સત્તાનો અંત લાવી ડેલહાઉસીએ કણ્ણાટક અને તાંજોર રાજ્યોને ખાલસા કર્યો.
- આમ, ડેલહાઉસીએ 'જીત, જપ્તી અને ખાલસા' દ્વારા ભારતનાં અનેક રાજ્યોને કંપની સરકારના પ્રદેશોમાં જોડી દઈ અંગ્રેજ સામ્રાજ્યનો ખૂબ વિસ્તાર કર્યો.

પ્રશ્ન : 2 નીચેના પ્રશ્નોના મુદ્દાસર લખો.

(1) પ્લાસીને યુદ્ધની ટ્રેકમાં માહિતી આપો.

ઉત્તર :- પ્લાસીનું યુદ્ધ ઈ. સ. 1757માં બંગાળના નવાબ સિરાજ- ઉદ્-દૌલા અને અંગ્રેજો વચ્ચે થયું. ઈસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીએ પોતાના રક્ષણના બહાના હેઠળ પોતાના વેપારીમથક ફોર્ટ વિલિયમ(કોલકાતા)ની કિલ્લેબંધી કરવા માંડી. સિરાજ- ઉદ્-દૌલા અંગ્રેજોની ખટપટોથી વાકેઝ હતો. આથી તેણે એ કિલ્લેબંધી તોડી નાખી. આ સમાચાર મળતાં ચેન્નઈના ગવર્નર્સે બંગાળના અંગ્રેજોને મદદ કરવા રોબર્ટ ક્લાઇવને નાનકડું લશ્કર લઈને મોકલ્યો.

અંગ્રેજોએ સીધી લડાઈમાં નવાબ સિરાજ-ઉદ્-દૌલાને હરાવી શકે તેમ નહોતા. તેથી તેમણે સિરાજ-ઉદ્-દૌલાને હરાવવા કાવતકું ઘડયું. રોબર્ટ કલાઇવે નવાબના સેનાપતિ મીરજાફરને બંગાળનો નવાબ બનાવવાની લાલચ આપી તેમજ નવાબના બીજા વિરોધીઓને પણ લાલચો આપી પોતાના પક્ષમાં લીધા. અમીયંદે 30 લાખ રૂપિયા આપવાનું કબૂલી અંગ્રેજોને મદદ કરી. ત્યારપછી રોબર્ટ કલાઇવે, બંગાળનો નવાબ અંગ્રેજોને કનંગત કરે છે એવું બહાનું કાઢી, તેની સામે ઈ. સ. 1757માં યુદ્ધ જાહેર કર્યું. પ્લાસ્ટિના મેદાનમાં સિરાજ-ઉદ્દોલા અને અંગ્રેજો વચ્ચે થયેલા યુદ્ધમાં અંગ્રેજોની જુત થઈ.

મીરજાફરને બંગાળનો નવાબ બનાવવામાં આવ્યો. તેના બદલામાં મીરજાફરે અંગ્રેજોને બંગાળની 24 પરગણાની જાગરી આપી. આમ, ભારતમાં અંગ્રેજ સત્તાનો પ્રારંભ થયો.

(2) કંપની શાસનની ભારત પર થયેલી આર્થિક અસરો જણાવો.

ઉત્તર : કંપની શાસનની ભારત પર પડેલી આર્થિક અસરો નીચે પ્રમાણે હતી :
કે ભારતદેશ છેલ્લાં 2000 વર્ષથી દુનિયામાં આર્થિક ક્ષેત્રે ગૌરવબર્યું સ્થાન ધરાવતો
હતો.

- ✓ બ્રિટિશ કંપનીનાં 100 વર્ષના શાસનકાળમાં ભારતદેશ બ્રિટિશ સામ્રાજ્ય માટે કાચો
માલ ઉત્પન્ન કરનાર અને સામ્રાજ્યના તૈયાર થયેલા પાકા માલ માટે બાર બની
ગયો.
- ✓ ઈ. સ. 1708થી 1756 દરમિયાન બંગાળ પ્રાંત સુતરાઉ કાપડ, કાચું રેશમ, ખાંડ,
શાણ, મલમલ વગેરે ચીજવસ્તુઓની યુરોપના દેશોમાં નિકાસ કરતો હતો. પરંતુ
કલાઈવે અમલમાં મૂકેલી 'દ્રિમુખી શાસનપદ્ધતિ'ને કારણો બંગાળ પ્રાંત આર્થિક રીતે
કુંગાલ બની ગયો.

- ✓ પ્રાચીન સમયમાં ભારતનાં ગામડાં સ્વાવલંબી અને સમૃદ્ધ હતાં.
- ✓ અંગ્રેજોના શાસનથી તે ગરીબ અને પરાધીન બન્યાં, અંગ્રેજ સરકારની આકરી અને અન્યાયી મહેસૂલનીતિને કારણે ભારતના ખેડૂતો પાયમાલ અને દેવાદાર બન્યા.
- ✓ એતી પડી ભાંગતાં તેની માઠી અસર દેશના વેપાર-વાણિજ્ય પર થઈ. અંગ્રેજ સરકારે ઇંગ્લેન્ડના કાપડ ઉદ્યોગને વિકસાવવા ભારતના કાપડ ઉદ્યોગ પર અન્યાયી જકાત નાખી.
- ✓ ભારતના હુન્દર ઉદ્યોગો પડી ભાંગે એ માટે અંગ્રેજ સરકારે અયોગ્ય રીતરસમો અપનાવી. પરિણામે ભારતના ઉદ્યોગ-ધંધા પડી ભાંગ્યા. તેથી કારીગરો ગરીબ અને બેકાર બન્યા.

- ✓ કંપનીના નોકરો ખાનગી વેપાર કરતા. તેઓ બંગાળના વણકરો પાસેથી સસ્તામાં અને ટ્રેકી મુદતમાં કાપડ પૂરું પાડવાનો કોન્ફ્રાક્ટ લખાવી લેતા.
- ✓ ઇન્જાર કરનાર વણકરને તેઓ ફટકા મારવાની કે જેલની શિક્ષા કરતા.
- ✓ કંપનીની જોહુકમીને કારણે બંગાળનો ધીકતો સુતરાઉ અને રેશમી કાપડનો ઉદ્યોગ નાશ પામ્યો.
- ✓ આમ, કંપની શાસનની ભારતની ઘેતી, ગૃહઉદ્યોગો અને વેપાર- ધંધા પર વિનાશક અસર થઈ.

(3) કંપની શાસનની ભારત પર થયેલી સામાજિક અસરો જણાવો.

ઉત્તર : કંપની શાસનની ભારત પર થયેલી સામાજિક અસરો નીચે પ્રમાણે હતી :

- ✓ અંગ્રેજ વહીવટ દરમિયાન વર્તમાનપત્રોના વિકાસથી પ્રજામાં વાણી અને વિચારસ્વાતંત્રની ભાવનાનો વિકાસ થયો. વર્તમાનપત્રોના માધ્યમથી વિચારોનું આદાન-પ્રદાન શક્ય બન્યું.
- ✓ 18મી - 19મી સદી દરમિયાન ભારતમાં સતીપ્રથા, જન્મતાંવેંત દીકરીને દૂધ પીતી કરવી (મારી નાખવી), બાળલંઘન, દહેજપ્રથા, વિધવા-પુનર્લંઘ પર પ્રતિબંધ વગેરે કુરિવાજો પ્રવર્તતા હતા.
- ✓ અંગ્રેજોના સંપર્કથી રાજા રામમોહનરાય, બહેરામજી મલબારી, દુર્ગારામ મહેતા વગેરે સમાજસુધારકોએ એ કુરિવાજો નાખૂં કરતા કાયદા બનાવડાવ્યો.

- ✓ ભારતમાં શિક્ષણક્ષેત્રે અંગ્રેજુકરણ થતાં દેશમાં અંગ્રેજુ ભાષા જાળનારા લોકોની જરૂરત ઉલ્લેખ થઈ. અંગ્રેજ ધારાશાસ્ત્રી મેડોલેના પ્રયત્નોથી ઈ. સ. 1834માં ભારતમાં અંગ્રેજ શિક્ષણ પદ્ધતિ શરૂ થઈ.
 - ✓ ચાર્લ્સ વુડની ભલામણથી મુંબઈ, ચેન્નાઈ અને કોલકાતામાં યુનિવર્સિટીઓની સ્થાપના થઈ.
 - ✓ ભારતમાં અંગ્રેજ શિક્ષણ શરૂ થતાં એક નવો અંગ્રેજ શિક્ષિત વર્ગ ઉલ્લો થયો. નવા શિક્ષિત યુવાનોમાંથી રાજા રામમોહનરાય, દુર્ગારામ મહેતા, નર્મદ, મહિપતરામ રૂપરામ, કરસનદાસ મૂળજી, બહેરામજી મલબારી વગેરે સમાજસુધારકો થયા. એ સમાજસુધારકોના સક્રિય પ્રયત્નોને પરિણામે ભારતમાં સુધારાની પ્રક્રિયાને વેગ મળ્યો.
- આમ, કંપની શાસને ભારતીય સમાજ પર નોંધપાત્ર અસરો કરી.

પ્રશ્ન : 3. નીચે આપેલ વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ પસંદ કરી ઉત્તર લખો:

(1) ભારત આવવાનો જળમાર્ગ કોણે શોધ્યો ?

- (A) કોલંબસ
- (C) વાસ્કો-ડ-ગામા**

- (B) પ્રિન્સ હેનરી
- (D) બાથોલોમ્યુ ડાયઝ

(2) ભારતમાં જાહેર બાંધકામ ખાતાની સ્થાપના કોના સમયમાં થઈ ?

- (A) વેલેસ્ટ્લી
- (C) વોરન હેસ્ટિંગ્સ**

- (B) ડેલહાઉસી**
- (D) વિલિયમ બેન્ટિક

(3) નીચેનામાંથી કયું વિધાન ખોટું છે ?

(A) 1757માં પ્લાસીનું યુદ્ધ થયું.

(B) પ્લાસીના યુદ્ધથી કંપનીને બંગાળાના ચોવીસ પરગણાની જાગીર મળી.

(C) પ્લાસીના યુદ્ધથી કંપનીને બંગાળા, બિહાર, ઓરિસ્સાની દીવાની સત્તા મળી.

(D) બંગાળાના નવાબ સિરાજ-ઉદ્-દૌલાએ પ્લાસીના યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો.

(4) ભારતમાં પ્રથમ ગવર્નર જનરલ તરીકે કોણ આવ્યો ?

(A) વોરન હેસ્ટિંગ

(B) વેલેસ્ટ્લી

(C) ડેલહાઉસી

(D) કેનિંગ

(5) અંગ્રેજોએ ત્રીજો મૈસુર વિગ્રહ કોની સાથે કર્યો ?

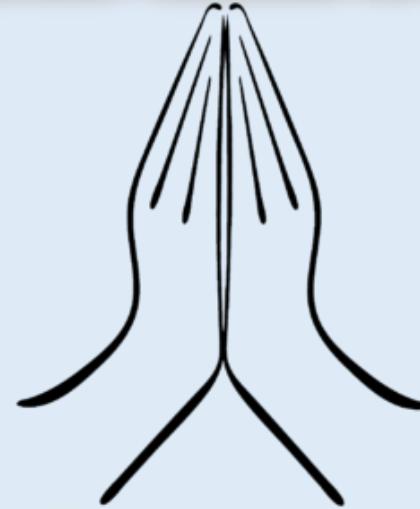
(A) ટીપુ સુલતાન

(B) મરાઠા

(C) બિઝામ

(D) હૈદરાબાદી

THANKS

FOR WATCHING